

La llibertat de cultes i la tolerància religiosa a la premsa liberal de Barcelona durant el Trienni Progressista (1840-1843)

Jordi Roca Vernet*

Introducció

Aquest article demostra com durant el Trienni Progressista (1840-1843), en la darrera etapa de la Revolució Liberal, el diari progressista radical *El Constitucional* va difondre notícies i opinions que projectaven als seus lectors una visió favorable a la llibertat de cultes i a la tolerància religiosa. En el darrer lustre de la dècada dels trenta s'havia consolidat a la ciutat de Barcelona una comunitat protestant, formada principalment per ciutadans europeus (francesos, anglesos, holandesos, etc.), que va comportar l'adequació d'un espai contigu al cementiri de la ciutat, gestionat pels cònsols estrangers, per tal d'enterrar-hi els ciutadans no catòlics. També hi havia un grup de liberals, que majoritàriament havien estat exiliats a Anglaterra o França en la dècada dels vint, que van manifestar en l'àmbit privat el seu compromís amb la tolerància religiosa i alhora la seva admiració pel desenvolupament de la llibertat i el progrés en els països de majoria protestant. No obstant això, va ser amb el triomf del liberalisme progressista l'estiu del 1840 quan les opinions favorables al protestantisme, a la llibertat de consciència i a la llibertat de cultes van aparèixer a la premsa. Els primers a exposar aquelles opinions van ser el setmanari universalista i erudit *El Museo de Familias*, i el radical i democràtic *El Popular*, però ben aviat s'hi va sumar la principal capçalera periòdica del progressisme radicalitzat a la ciutat, *El Constitucional*.

La història del segle XIX des d'una perspectiva global¹ ha permès reinterpretar alguns fenòmens, com ara la revitalització de les creences religioses, tant dins com fora d'Europa, i ha demostrat l'extensió de les religions cristianes i musulmana. Les dècades centrals del segle es van convertir en un moment de gran eferescència religiosa a Europa, tant catòlica com protestant. Els historiadors han cercat els orígens de la llibertat de cultes i de la tolerància religiosa a Espanya. Alguns, com Juan Pablo Domínguez,² han constatat que a finals del segle XVIII d'entre el catolicisme reformista sorgeixen les primeres expressions associades, però l'absència de minories religioses i la continuïtat de l'acció repressiva de la Inquisició impediran l'extensió del debat sobre la tolerància religiosa. D'altres,

* Universitat de Barcelona i Universitat Rovira i Virgili.

1. C. A. BAYLY, *El nacimiento del mundo moderno, 1780-1914*, Madrid, Siglo XXI, 2010, pàg. 378-385; M. BURLEIGH, *Poder terrenal. Religión y política en Europa. De la Revolución Francesa a la Primera Guerra Mundial*, Madrid, Taurus, 2005.
2. Juan Pablo DOMÍNGUEZ, «Reformismo cristiano y tolerancia en España a finales del siglo XVIII», *Hispania Sacra* [en línia], LXV, Extra II (2013), pàg. 113-172. <<https://doi.org/10.3989/hs.2013.038>>.

Número 2. — 1837.

Miércoles 2 de agosto.

SUSCRIPCIONES
LITORA, A 40 REALES SEMANAL CADA MES.

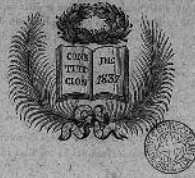
EN LAS PROVINCIAS,
FRANCO DE PORTO, A 40 REALES CADA TRES MESES.

librerías de *Gaspard*, bajada de la Cárcel, calle Ancha; *Gaspard y Compí*, calle Terás; *Indar*, calle de Escudellers.

En todas las Administraciones de correo, y en las principales librerías.

tas y reclamaciones han de dirigirse, de por sí, a la Redacción del *Constitucional* del Rey, nº 11.

Los anuncios y avisos de interés particular, se insertarán a 1 real de vellón por línea impresa.

EL CONSTITUCIONAL.

CRÓNICA OFICIAL.

El 11 por la gracia de Dios y por la Constitución Monárquica española, Reina de las Españas, y en su nombre la Reina Viuda Doña María Cristina, su augusta Madre, como Gobernadora del reino a todos los que sus preámbulos vieren y entendieren, hechas las Cortes han decretado, y Nos sancionamos lo siguiente:

Art. 8.º Cada uno de los dos cuerpos colegisladores puede suspender en cualquier estado los proyectos de ley que le hayan sido propuestos por los individuos de su seno, pero no puede dejar de discutir y votar los que le hayan sido remitidos por el Rey o por el otro cuerpo colegislador.

Art. 9.º Aprobada un proyecto de ley por uno de los cuerpos colegisladores, se remitirá al estado del otro con un mensaje firmado por el Presidente y dos secretarios. En estos términos se verificarán las comunicaciones entre los dos cuerpos colegisladores.

Art. 10. Si uno de los cuerpos colegisladores modificara o desaprobara solo en alguna de sus partes un proyecto de ley aprobado ya en el otro cuerpo colegislador, se formará una comisión compuesta de igual número de Senadores y Diputados para que confiera sobre el modo de conciliar las opiniones. El dictamen de esta comisión se discutirá sin alteración alguna por el Senado y el Congreso y si fuese admitido por los dos, quedará aprobado el proyecto de ley.

Art. 11. Aprobado un proyecto de ley por los dos cuerpos colegisladores, se presentará a la sanción del Rey por una comisión del mismo que la haya discutido.

Art. 12. Cuando el Congreso declare que ha lugar a que pida a los Ministros, Senadores o Diputados que han decretado la comisión ante el Senado.

Art. 13. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 14. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 15. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 16. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 17. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 18. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 19. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 20. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 21. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 22. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 23. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 24. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 25. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 26. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 27. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 28. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 29. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 30. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 31. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 32. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Art. 33. Cada uno de los cuerpos colegisladores podrá autamente, con tal independencia del otro, el aumento de los sueldos para la conservación del edificio en que celebran sus sesiones y para el pago de sus oficinas y dependientes.

Real mano. En Palacio a 19 de julio de 1837.—A. D. José Fernando Gobernador.

Art. 1.º El Rey por la gracia de Dios, y por la Constitución Monárquica española, Reina de las Españas, y en su nombre la Reina Viuda Doña María Cristina de Borbón, su augusta Madre, como Gobernadora del reino a todos los que sus preámbulos vieren y entendieren, hechas las Cortes han decretado, y Nos sancionamos lo siguiente:

Art. 2.º En todas las Administraciones de correo, y en las principales librerías.

Los anuncios y avisos de interés particular, se insertarán a 1 real de vellón por línea impresa.

Art. 3.º El expresado artículo de comisión no se entenderá de ningún modo de los dichos congresos.

Art. 4.º Queda suspendida la sesión del Gobierno para recoger a no a las asambleas en los empleos, sueldos, sueldos y dependencias que hubieran gozado.

Art. 5.º El Gobierno propondrá a las Cortes un proyecto de ley para establecer la amnistía del modo más conveniente a los actos políticos sujetos a responsabilidad para que haya lugar en el paritorio de Ultramar. Palacio de las Cortes, 12 de julio de 1837.—Vicente Sancho, Presidente.—Mariano Gil de Osáiz, Diputado, secretario.—Miguel Rodríguez, Diputado secretario.

Por tanto mandamos a todos los tribunales, justicias, jefes, gobernadores y demás autoridades, así civiles como militares y eclesiásticas, de cualquiera clase y dignidad, que guarden y hagan guardar, cumplir y ejecutar la presente ley en todas sus partes. Tendrálo entendido para su cumplimiento, y deponerá su impresión, pliegues y caratula.—YO LA REINA GOBERNADORA.—F. B. cubriendo de la

Y que sea inviolable, y que igualmente se guarden y hagan guardar, cumplir y ejecutar la presente ley en todas sus partes. Tendrálo entendido para su cumplimiento, y deponerá su impresión, pliegues y caratula.—YO LA REINA GOBERNADORA.—F. B. cubriendo de la

Baja pueblo y al río señores. Con la sangre que en campos de gloria. Salvo el libre sufragio verter. Ringu hermano todrá el Arbol sacro, y sus ramas veránse erocar. Siempre viente también, como. Pero impusa, bellinda, como. Y lloran en del suelo la muerte. La del libre lloran solo as.

Ni que vale que un Cielos señores, Como el turo que sero y hira. Furilando borreros trapase, y. Las provincias llenando de honores?

Nada vale, pues llevo consigo. Hundo bevilá que el libre le dio. Y el español y la lengua le aguardan. Do le que su imano furor.

Si, doquiera que el bado lleve. Melancolias tea solo le de air. Melancolias de un pueblo irritado. Contra el bando tirano y servil.

Y a lo lejos el humo de incienso. Vera oeso a las astas subir. Emulando la corte sagrada. Quea fidal mas, mas porra a unir.

Y cual vives, Cristina, en las almas. En la historia tambien viviras: Paga tu fama, tu gloria, tu nombre

Feto día va a hacerse inmortal. Si mil reyes mil males exauriran. Bienos solo tu, única esposa. Y del siglo que vira en exordio. No revese se olvide el sual.

Fiel emblema de paz y delicias. Cuya surar a Sionia adoran. Dedicado se España a ser tual. El supremo llaver del erio.

Al rea de tu suave belleza. Dichas mil nuestro suelo gran. Y pacal, y herosio y terrano. De tu labio en las roas vete.

Tú de la España que lista te adora. Pueden sola las dichas hacer. Toda el obo te admira y respeta. Si tu real portaros mujer.

Tú a Isabel un orinado preparas. De dolcias, de gloria y placer. Y si Cielos mil males nos orasen. Tú sobre a nuestro gloria arceson.

Viva pues la preciosa Cristina. Que tu pacto se avino a firmar. Viva pues y del perfido Carlos. Confundamos la empresa infernal.

Los odresos, los gellos, la firma. Sus fotes pueden adorar. A Isabel tus que solo adoran. Moriremos por la libertad.

FOLLETTIN.

POESIA.

El 24 de julio, en celebracion de los dias de la Cristina, la empresa del teatro principal de esta ciudad impuso algunas pocas piezas que levald. Y en adelante, siendo el gusto de verlos rean, sin ningun paratido de esta ciudad, hemos creido sigue el alpo y final de nuestro diario copiar sus himos.

LA CARTA CONSTITUCIONAL.

MONARQUÍA ESPAÑOLA HEREDITARIA 1837.

Yo, el Rey, por la gracia de Dios, y por la Constitución Monárquica española, Reina de las Españas, y en su nombre la Reina Viuda Doña María Cristina de Borbón, su augusta Madre, como Gobernadora del reino a todos los que sus preámbulos vieren y entendieren, hechas las Cortes han decretado, y Nos sancionamos lo siguiente:

Art. 1.º En todas las Administraciones de correo, y en las principales librerías.

Los anuncios y avisos de interés particular, se insertarán a 1 real de vellón por línea impresa.

Art. 2.º En todas las Administraciones de correo, y en las principales librerías.

Los anuncios y avisos de interés particular, se insertarán a 1 real de vellón por línea impresa.

Art. 3.º En todas las Administraciones de correo, y en las principales librerías.

Los anuncios y avisos de interés particular, se insertarán a 1 real de vellón por línea impresa.

Art. 4.º En todas las Administraciones de correo, y en las principales librerías.

Los anuncios y avisos de interés particular, se insertarán a 1 real de vellón por línea impresa.

Art. 5.º En todas las Administraciones de correo, y en las principales librerías.

Los anuncios y avisos de interés particular, se insertarán a 1 real de vellón por línea impresa.

Art. 6.º En todas las Administraciones de correo, y en las principales librerías.

com Juan Gregorio Alonso,³ Javier Fernández Sebastián⁴ o Germán Ramírez⁵ han insistit en la rellevància de l'exili hispà en les primeres dècades del segle XIX, principalment a França, als Estats Units d'Amèrica o Anglaterra, per comprendre com es va estendre profusament la defensa de la llibertat religiosa entre els exiliats, en la mesura que es van sentir influïts per nous models socials i polítics, sobretot després de la fallida del règim liberal el 1823. Coneixem una exhaustiva nòmina d'il·lustrats, afrancesats i liberals que van escriure en favor de la llibertat religiosa, com són José María Blanco White, Antoni Puigblanch, José Marchena, Joaquim Llorenç Villanueva, Álvaro Flórez Estrada, Miguel Rubín de Celis, Luis Gutiérrez o Francisco de Miranda, entre tants d'altres. En tercer lloc, d'altres, com Juan Bautista Vilar,⁶ han assenyalat les visites dels pastors protestants durant la segona meitat dels anys trenta com un fet determinant per a l'extensió de la tolerància religiosa, que era fonamental per al proselitisme protestant. En quart lloc, s'ha substanciat la rellevància que va tenir el Trienni Liberal (1820-1823) per a la circulació d'idees morals de caràcter materialista⁷ i protestant en la cultura liberal del món hispànic.⁸ En darrer lloc, l'historiador Maurizio Isabella⁹ ha subratllat la importància que va tenir la religió durant les revolucions dels anys vint al sud d'Europa. En la mesura que va caracteritzar la nació, va ser un instrument de control social, va oferir una moral consolidada per fonamentar la comunitat política i l'ordre social, i una legitimitat liberal, tot i que sovint suscités una reforma religiosa. No obstant això, la mobilitat de les elits liberals arran de la fallida dels règims liberals també significarà la descoberta durant l'exili anglès dels principis de la tolerància religiosa.

La historiografia ha debatut sobre quan es va produir la fi del model gadità, establert amb la Constitució del 1812. La historiadora Mª Cruz Romeo és de l'opinió que aquest model va finir durant la segona meitat dels anys trenta arran de la guerra carlina, de l'onada revolucionària, la reforma eclesiàstica i les Corts constituents de 1836-1837, que van reformar la Constitució del 1812.¹⁰ Romeo apunta que la Constitució del 1837 no va declarar la confessionalitat de

3. Gregorio ALONSO, «Learning from the Enemy: Liberal Catholicism and Protestantism in the Exiles Experience», dins: David MUÑOZ-SEMPERE i Gregorio ALONSO (eds.), *Londres y el Liberalismo Hispánico*, Madrid, Editorial Iberoamericana, 2011, pàg. 59-75.
4. Javier FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, «Toleration and Freedom of Expression in the Hispanic World between Enlightenment and Liberalism», *Past and Present*, 211/1 (2011), pàg. 159-97.
5. Germán RAMÍREZ, «Joaquín Lorenzo Villanueva y la polémica sobre la carta del obispo Grégoire contra la Inquisición española en 1798», *Cuadernos de Ilustración y Romanticismo*, 13 (2005), pàg. 13-54.
6. Juan Bautista VILAR, *Intolerancia y libertad en la España contemporánea. Los orígenes del Protestantismo Español actual*, Barcelona, Istmo, 1994.
7. Jordi ROCA VERNET, «¿Hubo republicanos en el Trienio Liberal? Historia, moral y federalismo en el discurso republicano del primer liberalismo», *Revista de Estudios Políticos y Constitucionales*, 156 (2012), pàg. 85-123.
8. Gregorio ALONSO, «La Nación Estrábica: Los orígenes internacionales de la libertad religiosa en España», *España contemporánea: Revista de literatura y cultura*, 23 (1) (2010), pàg. 45-66; Gregorio ALONSO, «A Great People Struggling for Their Liberties': Spain and the Mediterranean in the Eyes of the Benthamites», *History of European Ideas* [en línia], volum 41 (2015), pàg. 194-204. <<http://dx.doi.org/10.1080/01916599.2014.914308>>; Javier FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, «A Distorting Mirror: The Sixteenth Century in the Historical Imagination of the First Hispanic Liberals», *History of European Ideas* [en línia], volum 41 (2015), pàg. 166-175. <<https://doi.org/10.1080/01916599.2014.914309>>.
9. Maurizio ISABELLA, «Citizens or Faithful? Religion and the liberal revolutions of the 1820s in Southern Europe», *Modern Intellectual History* [en línia], 12(3) (2015), pàg. 555-578. <<https://doi.org/10.1017/S147924431400078X>>.
10. María Cruz ROMEO, «Progreso y religión: Nicomedes Martín Mateos», dins: Rafael SERRANO GARCÍA, Angel de PRADO MOURA, Elisabel LARRIBA (coord.), *Discursos y devociones religiosas en la Península Ibérica, 1780-1860: de la crisis del Antiguo Régimen a la consolidación del Liberalismo*, Valladolid, Universitat de Valladolid, 2014, pàg. 219-248, especialment, pàg. 226.

la nació i que simplement va reconèixer que la religió catòlica era professada pels espanyols. Es va produir un reconeixement *de facto* de l'obligació de l'Estat de finançar el culte i el clergat, però no es va prohibir l'exercici d'altres cultes religiosos, tot i no autoritzar-se'n la pràctica de cap que no fos el catòlic.¹¹ Alguns sectors progressistes maldaren pel reconeixement de la tolerància religiosa sense reeixir-hi, ja que la majoria de la cambra parlamentària creia que la tolerància destruiria l'harmonia familiar i minaria la unitat d'Espanya. No obstant això, Romeo i Millán consideren que el progressisme de les dècades de 1830 i 1840 no faria del catolicisme «la seña de identidad de la nación española, a pesar de preferir la nación confesionalmente uniforme al derecho de la libertad de conciencia».¹² Cal fer èmfasi que el progressisme esparterista va intentar el 1842 instituir una església nacional sotmesa als controls de l'Estat i desvinculada de Roma.¹³

Durant la legislatura de 1855-1856, segons Romeo, va ser quan els progressistes van fer un reconeixement explícit de la tolerància religiosa en l'àmbit privat per tal de combatre el procés que s'havia produït en la Dècada Moderada (1844-1854) de constitucionalització de la catolicitat oficial. Durant aquells anys s'havia emprat la religió catòlica mitjançant l'Església per enfortir el sistema polític, atraient els carlins però acotant la llibertat de la societat civil. El catolicisme esdevenia un element central de la cultura política moderada, per a la qual els valors religiosos tenien un sentit polític d'ordre i autoritat. Arran d'aquest clima polític i cultural, el progressisme de la dècada dels cinquanta va convertir la tolerància religiosa i la denúncia del fanatisme religiós en una de les seves reivindicacions estel·lars.¹⁴ Tot i això, la majoria del progressisme no va ser capaç de formular un discurs diferenciat dels moderats, ja que la unitat religiosa s'entenia com un requisit de la preeminència de l'Estat.¹⁵ Millán i Romeo insisteixen que la religió s'entenia com una resposta a la por de la desintegració social, i alhora reiteren que després de la crisi era una peça necessària per la seva capacitat mobilitzadora. El catolicisme oferia una capacitat nacionalitzadora i mobilitzadora que no era possible substituir per altres elements de la nova societat burgesa.¹⁶

Durant el Trienni Progressista va emergir un discurs favorable a la llibertat de cultes i a la tolerància religiosa entre les files progressistes com una manera de modernitzar la nació tant des de la perspectiva econòmica com política, i aquesta és una de les idees fonamentals que la nostra recerca posa en relleu. La nova pluralitat religiosa s'interpretava com una obertura cap al paradigma de la modernització del nord d'Europa, que havia d'afavorir l'arribada d'estrangers que invertirien a Espanya, i alhora facilitaria el despertar de les consciències individuals entre els ciutadans espanyols, fent-los més proclius a la reivindicació d'un

11. Jesús MILLÁN i María Cruz ROMEO, «La nación catòlica en el liberalismo. Las perspectivas sobre la unidad religiosa en la España liberal, 1808-1868», *Historia y Política*, 34 (2015), pàg. 183-209, especialment, pàg. 194, i Alberto CAÑAS, «Liberalismo sin libertad: unidad religiosa y orden público en las constituciones españolas de 1812 y 1837», *Revista de Historia Constitucional* [en línia], 17 (2016), pàg. 83-102. <www.historiaconstitucional.com> [Darrera consulta: 15 de desembre de 2017].

12. MILLÁN i ROMEO, «La nación catòlica...», pàg. 195.

13. Gregorio ALONSO, *La nación en capilla: ciudadanía catòlica y cuestión religiosa en España, 1793-1874*, Granada, Comares, 2014, pàg. 176-180.

14. ROMEO, «Progreso y religión...», pàg. 227-232.

15. MILLÁN i ROMEO, «La nación catòlica...», pàg. 200.

16. MILLÁN i ROMEO, «La nación catòlica...», pàg. 203-204.

règim liberal. També es percebia com la fi d'un període de fanatisme, amb què s'identificava la història de l'Església catòlica, i la consolidació d'un progrés gradual que abandonava la via revolucionària. Aquells progressistes es mostraven distants tant de la religiositat messiànica i mil·lenarista republicana¹⁷ com de les profecies religioses carlines.¹⁸ i apel·laven a un discurs religiós més racional, menys dogmàtic i gens popular que s'emmirallava amb el que succeïa en altres territoris europeus i americans, en què prevalia el protestantisme. La tolerància religiosa era percebuda com l'obertura cap a noves fórmules de religiositat més prolífiques al desenvolupament industrial, comercial i polític d'Espanya, allunyades de pràctiques revolucionàries i contrarevolucionàries.

'El Constitucional': capçalera liberal progressista i radical

El Constitucional es va publicar en dues èpoques: la primera entre l'1 d'agost i el 16 d'octubre de 1837, quan el capità general, el baró de Meer, va obligar a clausurar-lo arran d'una discussió amb el cap polític de la província, i una segona entre el 23 de juny de 1839 i el 24 de novembre de 1843, després de la caiguda del regent Baldomero Espartero. Rere la iniciativa de crear *El Constitucional* hi havia figures rellevants del progressisme democràtic, com ara Rafael Degollada i Pere Felip Monlau. Aquest darrer havia estat acusat de l'assassinat de Marià Vehils, cap de la policia, i es va haver de refugiar a França, on va romandre fins al 1839, que va retornar a Espanya. Després d'una petita estada a Reus el 1841 es va traslladar a Barcelona i es va incorporar a la redacció d'*El Constitucional*, com apunta Albert Ghanime.¹⁹

La direcció del diari va recaure en Pere Felip Monlau durant la primera etapa i a l'inici de la segona, i després la va ocupar l'oficial expulsat de la Guàrdia Reial l'estiu del 1840 Antonio Seijas Prado, fins que va ser substituït pel demòcrata Pere Mata a finals del 1841, qui va comptar amb la col·laboració de Josep Oriol Ronquillo.²⁰ Un altre redactor d'*El Constitucional* va ser Antoni Ribot i Fontseré.²¹ P. F. Monlau es va veure obligat a abandonar *El Constitucional* a mitjans del 1840 i, al cap de gairebé un any, l'1 d'abril de 1841, va optar per fundar un nou diari demòcrata, *El Popular*, que pretenia atraure el progressisme democràtic de la ciutat, però el va haver de tancar al cap de poc temps —a mitjans de gener del 1842—, en el marc de la repressió esparterista contra el liberalisme radical després de la revolta de l'octubre del 1841. Quant a Antonio Seijas, després d'abandonar la redacció d'*El Constitucional*, va fundar i dirigir el diari *La Ley*, de l'1 de gener al 6 de

17. Genís BARNOSELL, «God and Freedom: Radical Liberalism, Republicanism, and Religion in Spain, 1808–1847», *IRSH* [en línia], 57 (2012), pàg. 37–59. <<http://dx.doi.org/10.1017/S0020859011000733>>.

18. Francisco Javier RAMÓN, «La hidra revolucionaria. Apocalipsis y antiliberalismo en la España del primer tercio del siglo XIX», *Hispania: Revista española de historia* [en línia], 256 (2017), pàg. 471–496. <<http://dx.doi.org/10.3989/hispania.2017.014>>.

19. Albert GHANIME, «Aproximació als periòdics i als periodistes de la Barcelona de 1820 a 1839», *Cercles: revista d'història cultura*, 5 (2002), pàg. 52–78, especialment, pàg. 73.

20. Albert GHANIME i David CAO, *Antoni Giberga i el liberalisme progressista a Barcelona durant la minoria d'edat d'Isabel II*, Barcelona, Seminari d'Història de Barcelona, 2013, pàg. 68.

21. Jaume GUILLAMET, *La formació de la premsa moderna. Periodisme informatiu, polític i cultural a la Barcelona progressista (1841-1843)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993, pàg. 141.

setembre de 1842.²² Pere Mata va arribar a la redacció del diari en tornar de l'exili després que hagués de fugir durant la dictadura del capità general de Catalunya,

Primer número de *El Popular*, de l'1 d'abril de 1841. AHCB D1851.

22. GUILLAMET, *La formació de la premsa...*, pág. 159-162.

el baró de Meer, arran de la publicació de la revista socialista *La Joven España*, que va publicar conjuntament amb Pere Soriguera, qui va ser empresonat a la presó de Pilats a Tarragona, on va morir al cap d'uns mesos.

La biografia de P. F. Monlau ha estat abordada en els darrers temps des d'una doble perspectiva: d'una banda, com a agitador liberal i periodista durant la dècada dels trenta i quaranta i, de l'altra, com a metge higienista. Són nombroses les aproximacions biogràfiques al personatge. Les més destacades són les de Ricardo Campos²³ i Antoni Moliner,²⁴ però n'hi ha d'altres. Les darreres recerques, com les de Marta Cuñat,²⁵ han maldat per fer conciliar les dues facetes del personatge i divideixen la seva anàlisi biogràfica en funció o bé de l'etapa anterior al desterrament a València (1844-1846), en què el seu activisme polític de caràcter democràtic i radical és creixent, o bé de la posterior, en què desenvolupa la seva activitat com a tècnic sanitari de l'Administració. Cuñat considera que Monlau abandonarà la seva lluita política per comprometre's a servir el Govern per beneficiar la societat, cosa que ha estat anomenada per la historiografia europea, principalment per S. M. Quinlan,²⁶ com *cientifisme pragmàtic*. Probablement, allò més rellevant de la biografia de Monlau és la seva vinculació amb les idees socialistes de Charles Fourier, que es palesa a través dels seus postulats sobre l'educació. La Barcelona dels primers quaranta és un dels nuclis, conjuntament amb Cadis i Madrid, de la difusió de les idees socialistes, tant saintsimonianes²⁷ (seguidors de Saint-Simon), com fourieristes²⁸ o cabetianes²⁹ (partidaris d'Étienne Cabet). Els progressistes i republicans enfortiran a través del socialisme la seva religiositat, que es professarà des d'una reivindicació de l'ortodòxia del cristianisme primitiu fins al protestantisme. La historiografia ha posat en relleu el component religiós de cabetians com Jeroni Bibiloni³⁰ o Narcís Monturiol³¹.

Abans de l'inici de la regència d'Espartero i, per tant, del viratge d'*El Constitucional* cap a postulats netament progressistes, es recullen diverses informacions en les pàgines de la crònica estrangera en què es reproduïxen les tensions entre els representants polítics que professen diverses confessions religioses a Suïssa³² i

23. Ricardo CAMPOS, *Curar y gobernar. Monlau, Rubio, Giné. Curar y gobernar. Medicina y liberalismo en la España del siglo XIX*, Madrid, Nivola, 2003; Ricardo CAMPOS, «Algunas reflexiones sobre la biografía divulgativa. Los casos de Monlau, Rubio y Giné», *Asclepio*, LVII (1) (2005), pàg. 149-166.
24. Antoni MOLINER i Carme MOLINER, «La aportación del doctor Monlau a la higiene española a través de *El Monitor de la Salud* (1858-1864)», *Trienio*, 35 (2000), pàg. 187-213.
25. Marta CUÑAT, *El higienista Monlau. Apuntes para una biografía contextual* [en línia]. <<https://www.uv.es/retpb/docs/Florencia/Marta%20Cunyat.pdf>> [Darrera consulta: 15 de desembre de 2017].
26. Sean M. QUINLAN, *The Great Nation in Decline. Sex, Modernity and Health Crises in Revolutionary France c. 1750-1850*, Aldershot, Ashgate, 2007, pàg. 148-149.
27. Genís BARNOSELL, «Entre el liberalismo y el saint-simonismo: J. Andrew de Covert-Spring». Dins: Manuel SUÁREZ (ed.), *Utopías, quimeras y desencantos. El universo utópico en la España liberal*, Santander, Universitat de Santander, 2008, pàg. 113-158.
28. Juan PRO, «Thinking of a Utopian Future: Fourierism in Nineteenth-Century Spain», *Utopian Studies*, 26(2) (2015), pàg. 329-348, i Juan PRO, «Mujeres en un estado ideal: la utopía romántica del fourierismo y la historia de las emociones», *Rubrica Contemporanea*, 4(7) (2015), pàg. 27-46. <<http://revistes.uab.cat/rubrica/article/view/v4n7-pro2>> [Darrera consulta: 15 de desembre de 2017].
29. Mª Antonia FERNÁNDEZ JIMÉNEZ, «El comunismo icariano de la Fraternidad (1847-1848)». Dins: Alberto GIL NOVALES (ed.), *La Revolución Liberal*, Madrid: Ediciones del Orto, 2000, pàg. 647-656.
30. Miguel FERRER, *Socialismo y utopía en Mallorca. Jeroni Bibiloni (1802-1876)*, Palma, Leonard Muntaner, 1996.
31. Ana BONED, «El Padre de Familia. Breves apuntes sobre el pensamiento de Narciso Monturiol», dins: Juan Francisco FUENTES i Lluís ROURA (ed.), *Sociabilidad y liberalismo en la España del siglo XIX. Homenaje a Alberto Gil Novales*, Lleida, Milenio, 2001, pàg. 261-276.

Holanda.³³ També es publiquen alguns articles sobre com la llibertat de cultes inexorablement té com a conseqüència una proliferació de l'ateisme,³⁴ Per tot plegat, resulta evident que la mirada que s'ofereix sobre la pluralitat de confessions i la tolerància religiosa és des d'una perspectiva negativa, que reafirma l'hegemonia política del catolicisme. Amb el triomf del liberalisme progressista s'obre una via de pluralitat ideològica que té una projecció en la llibertat religiosa, reprenent una llibertat que s'havia produït, també breument, entre 1836-1837. En els articles d'opinió els seus autors es mostraven favorables a la llibertat de cultes i a la tolerància religiosa com a mostra de l'expressió més acurada del liberalisme, i, per tant, com una fita més en el progrés i desenvolupament dels règims liberals i de la civilització.

Durant el Trienni Progressista a *El Constitucional* les referències a la llibertat de cultes i a la tolerància religiosa van ser especialment recurrents en la secció de crònica estrangera o notícies internacionals, fonamentalment europees i americanes, posant en relleu com aquestes religions proliferaven en diversos indrets a través de la inauguració de temples a Malta o França, l'arribada d'un nou bisbe a Jerusalem³⁵ o la bona acollida que havien tingut les comissions protestants arribades a Portugal o a l'Amèrica del Sud. Tot i així, el més rellevant van ser els articles publicats a la secció de crònica interior pel seu impacte en la realitat barcelonina i catalana. El 10 de juny de 1841 van aparèixer un article i una carta a càrrec del representant de la Societat Bíblica Britànica i Estrangera, James Newenham Graydon, i signats per dues persones més, en què es queixava de les limitacions amb què es trobava per vendre les traduccions al castellà de la Bíblia i les traduccions al català i castellà del Nou Testament, editades pel seu amic Antoni Bergnes de las Casas.³⁶ També recordava com entre el 1836 i el 1837 havia aconseguit vendre a Barcelona més de 2.000 exemplars del Nou Testament en català, abans que li prohibissin la seva venda i li requisessin els exemplars de la impremta. D'altra banda, Graydon destacava que el nou canvi polític no havia portat massa canvis, ja que li havien confiscat els exemplars que tenia per vendre a la ciutat de Cadis després d'haver posat un anunci a la premsa gaditana. De tota manera, anunciava de nou la venda de bibles i nous testaments a Barcelona i recordava que no s'adquiria una plena llibertat civil fins que no es garantia a la ciutadania la llibertat i tolerància religiosa.³⁷ De ben segur, l'article tenia relació amb la nota que havia aparegut uns dies abans, curiosament a la secció de la crònica interior, en què s'explicava com la comissió protestant establerta a Lisboa havia aconseguit alguns èxits mitjançant conversions.³⁸

L'exemple dels països protestants o tolerants amb les religions apareix en altres moments, com quan s'ha de discutir la contribució que ha de pagar el clergat a Espanya. En aquest debat s'esmenta l'exemple dels pastors protestants

32. *El Constitucional*, 10 de juliol de 1840, 383, pàg. 1.

33. *El Constitucional*, 26 de juliol de 1840, 399, pàg. 1.

34. *El Constitucional*, 30 d'abril de 1840, 312, pàg. 1.

35. *El Constitucional*, 10 d'abril de 1842, 1.124, pàg. 1; *El Constitucional*, 10 d'abril de 1843, 1.423, pàg. 1.

36. Josep-Lluís CAROD-ROVIRA, *Història del protestantisme als Països Catalans*, València, Edicions Tres i Quatre, 2015, pàg. 234-235.

37. *El Constitucional*, 10 de juny de 1841, 801, pàg. 3.

38. *El Constitucional*, 4 de juny de 1841, 795, pàg. 1.

als Estats Units d'Amèrica com un model de compromís amb l'evangeli i la comunitat perquè els pastors malden per evitar l'especulació i l'acumulació de riqueses en mans de l'Església. L'article fa una denúncia enèrgica de les pràctiques de l'Església catòlica.³⁹ Per sustentar l'argument se cita en diverses ocasions l'obra de Harriet Martineau sobre la societat americana, que esdevé un model d'anàlisi sociològica de la realitat americana. Sens dubte, el coneixement de l'obra de Martineau revela el contacte amb les idees feministes, en defensa dels drets de les dones, i la lluita abolicionista a Catalunya. Els lligams entre l'abolicionisme i el protestantisme no eren nous, ja que l'hellenista i professor de la Universitat de Barcelona Antoni Bergnes de las Casas ja ho havia fet, traduint i publicant l'obra del quàquer George W. Alexander *Observaciones sobre la esclavitud y el comercio de esclavos*, aquell 1841. Bergnes de las Casas des de feia gairebé una dècada havia acollit als quàquers que viatjaven per la Península arran dels seus contactes amb el món anglosaxó.⁴⁰

El Constitucional també reproduïx altres articles que es fan ressò de la demanda de tolerància religiosa per a Espanya, i ho fan recordant que els països europeus més propers, com ara Portugal o França, i països del nord d'Europa, com Anglaterra, reconeixen aquesta tolerància. No obstant això, també adopta postulats més pragmàtics, com afirmar que aquesta situació estimularia l'arribada d'inversors europeus i alhora reivindicar un catolicisme menys intransigent i més proper a les idees liberals, com el que representen François-René de Chateaubriand, Alphonse de Lamartine o Félicité-Robert de Lamennais.⁴¹ Si una figura desperta admiració entre el liberalisme progressista és la de F.R. de Lamennais, del qual es resseguiran els camins polítics,⁴² però també s'anunciarà la publicació de les traduccions de les seves obres al castellà, com és el cas d'*El absolutismo y la libertad*⁴³ (1843). Un altre dels anuncis serà la traducció de l'obra de Silvio Pellico, *Mis prisiones*, en què es produïa el desvetllament a la presó de la seva espiritualitat cristiana després que l'hagués abandonat uns anys abans.⁴⁴ Tot això manifestava el redescobriment de l'espiritualitat catòlica, allunyada de la institució eclesiàstica, en un moment de gran eferescència religiosa.

El diari progressista radical també va publicar els anuncis referents a obres que remetien a altres religions o formes d'espiritualitat, com era la traducció de l'obra francesa *Abuelo*, duta a terme per Lluís Bordàs Munt, de la qual no coneixem l'autoria. En aquest s'advertia que en l'obra s'havia tingut cura a l'hora de reflectir el pensament heterodox, protestant i contrari al catolicisme del text perquè s'havia evitat que «echase mala semilla en un país eminentemente católico».⁴⁵ Les obres publicades a la secció del fulletó fan esment en ocasions a les idees i ritus protestants i altres esglésies, com la descripció que es fa de Gibral-

39. *El Constitucional*, 9 de juny de 1842, 1.184, pàg. 3.

40. Albert GARCIA BALAÑA, «Antislavery before Abolitionism. Networks and Motives in Early Liberal Barcelona, 1833-1844», dins: Christopher SCHMIDT-NOWARA i Josep M. PRADERA (eds.), *Slavery and Antislavery in Spain's Atlantic Empire*, Nova York i Oxford, Berghahn Books, 2013, pàg. 229-255.

41. *El Constitucional*, 30 d'abril de 1843, 1.445, pàg. 3.

42. *El Constitucional*, 20 d'octubre de 1840, 561, pàg. 2; *El Constitucional*, 11 de novembre de 1840, 567, pàg. 4; *El Constitucional*, 9 de juny de 1841, 800, pàg. 4.

43. *El Constitucional*, 23 de maig de 1843, 1.483, pàg. 4.

44. *El Constitucional*, 23 de gener de 1843, 1.354, pàg. 4.

45. *El Constitucional*, 5 de maig de 1843, 1.450, pàg. 4.

tar.⁴⁶ En el diari també va aparèixer l'anunci de l'obra de teatre *El Protestante*, que va ser representada en diverses ocasions⁴⁷. Aquesta era una obra traduïda del francès, de la qual desconeixem l'autor. No obstant això, probablement el més revelador era la publicació de l'anunci de la traducció al castellà del *Dictionnaire Infernal*, de Jacques Collin de Plancy, que és un dels primers tractats de ciències ocultes del nou-cents. L'anunci informava als lectors d'allò que hi trobarien:

En ella encontrarán todo cuanto concierne á los demonios, la astrología, los filtros, las apariciones, los fantasmas, los espectros, los vampiros, las brujas, los hechizos, los fracmasones, los maleficios, las gitanas, los májicos, las sílfidas, las hadas, los jénios, la alquimia, los talismanes, la fisonomía, la quiromancia, la metoposcopia, la cranología, el magnetismo animal, la varilla adivinatoria, los horóscopos, la cartomancia, los sueños, la buena ventura, etc. etc. y jeneralmente el espíritu y la quinta esencia de todos los libros escritos sobre las cosas infernales.⁴⁸

En altres capçaleres de premsa, com *El Popular*, també es van publicar articles favorables a la tolerància religiosa i a la llibertat de cultes. En alguns casos, com l'article d'A. G. [Antoni Gironella], aquesta tolerància era una conseqüència inexorable de la llibertat política, que alhora podia servir per atraure ciutadans d'altres nacions, que facilitarien el desenvolupament econòmic i industrial d'Espanya:⁴⁹

Ninguna religión es más conforme a la índole de la moderna Sociedad que la evangélica. La razón y la esperiencia estan de acuerdo sobre este punto. El apóstol y mártir de la regeneración; el virtuoso Lamennais, y todos los publicistas modernos, siente lo mismo. ¡Dichosos los que tienen fe y pueden realzar con ella los Santos dogmas de la libertad, igualdad, humanidad!⁵⁰

En altres ocasions es denunciava que se'ls etzibaven acusacions des d'altres diaris, com *El Castellano*, que els titllaven d'ignorats, de «poco afectos a la religión», per rematar-ho dient que eren favorables a la llibertat de cultes.⁵¹ En el periòdic també apareixien nombroses referències a F. R. de Lamennais,⁵² i es feia ressò que el papa Gregori XVI havia declarat il·lícita la pràctica del magnetisme, ordenant a la Inquisició romana la seva persecució,⁵³ quelcom que ja no podia succeir a Espanya malgrat l'animadversió de l'Església vers aquella forma d'espiritualitat que irrompia entre alguns progressistes barcelonins.⁵⁴

46. *El Constitucional*, 5 de maig de 1841, 765, pàg. 1-3.

47. *El Constitucional*, 12 de març de 1843, 1.396, pàg. 4.

48. *El Constitucional*, 26 de juliol de 1842, 1.183, pàg. 4.

49. *El Popular*, 29 de juny de 1841, 89, pàg. 3.

50. *El Popular*, 29 de juny de 1841, 89, pàg. 3.

51. *El Popular*, 6 d'agost de 1841, 89, pàg. 2.

52. *El Popular*, 18 de juny de 1841, 48, pàg. 3; *El Popular*, 29 de juny de 1841, 59, pàg. 1.

53. *El Popular*, 7 de juliol de 1841, 91, pàg. 2.

54. Jordi ROCA VERNET, «Un demòcrata heterodox, federal i devot del magnetisme: Juan Antonio Llinás (1789-1854)», dins: Enric BALAGUER, M. J. FRANCÉS i V. VIDAL (ed.), *Aproximació a l'altre: biografies, semblances i retrats*, Amsterdam, John Benjamin Publishing Company, 2015, pàg. 149-156.

Conclusions

Aquells anys quaranta s'havia consolidat una comunitat d'estrangers a Barcelona, procedents d'Anglaterra, França, Holanda, etc., que professava les idees protestants, i el seu arrelament era tan substancial que des de mitjans dels anys trenta hi havia una part del cementiri reservada per enterrar-los. A finals dels trenta es va haver d'habilitar un espai més gran al costat del cementiri catòlic, i les despeses de trasllat i adequació van anar a càrrec del representant dels cònsols estrangers a la ciutat. Per tot plegat, és evident que el protestantisme no estava perseguit, i alhora hi havia una comunitat establerta a Barcelona que mantenia un contacte proper amb els liberals progressistes, fet que va afavorir la identificació d'aquesta religió amb el paradigma de la modernitat europea.⁵⁵ Ara bé, les úniques evidències que tenim d'aquesta comunitat són la gestió del cementiri de Barcelona i l'informe que James Thompson, membre de la Societat Bíblica i de la Societat Lancasteriana, va adreçar a la societat el maig del 1848 informant que havia trobat una comunitat protestant formada per 120 francòfons, 80 francesos i 40 suïssos.⁵⁶ Des de mitjans dels anys trenta s'havia establert una comunitat protestant integrada bàsicament per estrangers d'origen francòfon. Durant la dècada dels quaranta els cònsols francès i anglès es van encarregar de la gestió i el finançament de la part del cementiri de Barcelona reservada als protestants. Ferdinand Lesseps, cònsol francès a Barcelona del 1842 al 1848, va ser escollit per la resta de cònsols estrangers a la ciutat per encarregar-se de la construcció i gestió del cementiri protestant. Tant la conversió d'alguns liberals catalans al protestantisme durant els diversos exilis a França, en particular a la dècada dels quaranta —com van ser els casos de Rafael Degollada o Tomàs Bertran i Soler—,⁵⁷ com l'establiment d'una comunitat permanent de protestants, va ser més una conseqüència del contacte amb l'Església protestant francesa que no pas del proselitisme dels pastors britànics anglicans o quàquers.

La historiografia s'ha ocupat preferiblement dels recorreguts personals dels missioners protestants, dels primers protestants catalans o d'organitzacions com la Societat Bíblica Britànica i Estrangera i la traducció del Nou Testament al català. Ara bé, no disposem de treballs que ens permetin entendre l'extensió de les idees de llibertat de cultes i tolerància religiosa en etapes precedents al Sexenni Democràtic. Sovint s'ha volgut contraposar la ciutadania laica amb la catòlica però resulta quelcom més complex, ja que, com s'ha posat de manifest darrerament, el segle XIX va ser un període de proselitisme religiós, i, per tant, probablement caldria contraposar un model de ciutadania religiosament monolítica amb una ciutadania plural que garantia la tolerància religiosa o la llibertat de consciència en un moment d'auge global de diverses formes de religiositat, del qual no va estar exempt Espanya. La secularització a Espanya havia trencat el monopoli de l'Església catòlica i emergien altres alternatives religioses,

55. Michael PRINTY, «Protestantism and Progress in the Year XII: Charles Villers's Essay on the Spirit and Influence of Luther's Reformation (1804)», *Modern Intellectual History*, 9 (2012), pàg. 303-329.

56. CAROD-ROVIRA, *Història del protestantisme...*, pàg. 235.

57. Jordi ROCA VERNET, «Les xarxes religioses transnacionals dels catalans al Sud de França, 1795-1856», dins: *VIII Congrès International. La présence catalane à l'étranger: création et circulation des dispositifs identitaires en contexte interculturel* [en premsa], Tolosa, Association Française des Catalanistes (AFC), en premsa, 2019.

que es van estendre a ciutats com Barcelona, Cadis o Màlaga amb certa celeritat. Per als progressistes radicals semblava evident que era oportú obrir-se a noves creences religioses més afins als nous temps, fins i tot entre els catòlics, perquè percebien l'Església catòlica com una part significativa de les dificultats per fer triomfar el règim liberal a Espanya i es postulaven en favor d'un catolicisme reformat. L'extensió del paradigma que vinculava reforma protestant a modernitat va irrompre entre els sectors amb major formació religiosa i política en la mesura que els oferia una alternativa enfront el proselitisme de l'Església catòlica, abocada cap a opcions polítiques com el carlisme i moderantisme. Aquells sectors més proclius al nou paradigma de la modernitat van ser, també, els més favorables a alternatives espirituals estretament vinculades a les noves formulacions científiques.

La rellevància d'aquesta recerca rau a constatar l'extensió entre l'opinió pública progressista radical d'un discurs favorable a la tolerància religiosa, que se sostenia en una admiració cap a l'Església reformada o protestant i l'obertura de noves formes de religiositat vinculades a l'extensió de la ciència en el camp de l'espiritualitat. També afavoriran la difusió d'un cristianisme proper al socialisme utòpic, com el que representava F. R. de Lamennais, completament desvinculat del dogmatisme de l'Església catòlica. Aquell progressisme veurà en la llibertat de consciència una fita fonamental per a la consolidació de la modernitat política i econòmica del règim liberal espanyol. Per tot plegat, podem concloure que la llibertat de cultes va sorgir arran de la proliferació de noves propostes religioses atractives per a una ciutadania que albirava noves alternatives revolucionàries. Per tant, la tolerància religiosa i la llibertat de consciència va esdevenir un dels aspectes més transcendents de la cultura liberal progressista radical que s'estén durant el Trienni Progressista, demostrant que la cultura «doceañista» havia perdut l'hegemonia en el camp revolucionari.